

ויקח יעקב אבן

חג הפסח

בסידורים שלנו בתפילת מוסף של חג אנו מוצאים :

בפסח: את יום חג המצות הזה, זמן חרותנו מקרא קודש

המכנה את אותו החג בשני שמות: "פסח" ו"חג המצות", ועוד מוסיף רמז לכינוי נוסף "חג החירות". בנוסף לעתים אנחנו מוצאים את אותו החג מכונה גם "חג האביב".

גם למועדים אחרים יש מספר שמות, שבועות נקרא עצרת, סוכות – חג האסיף (ו"חג" סתם), ראש השנה – יום תרועה, יום כיפור – יום הדין, ושלושת האחרונים – חגי תשרי. כאן נתמקד בשמות של חג הפסח.

חג המצות תעשה לכם

בתורה יש הבחנה חדה בין "חג הפסח" לבין "חג המצות":

בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן בְּאַרְבַּעַת עָשָׂר לַחֹדֶשׁ בֵּין הָעֲרֵבִים – פֶּסַח לֵה'.
וּבַחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַזֶּה חַג הַמִּצּוֹת לֵה', שְׁבַעַת יָמִים מִצּוֹת
תֹּאכְלוּ ויקרא כ"ג ה'ו'

וּבַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן בְּאַרְבַּעַת עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ – פֶּסַח לֵה'. וּבַחֲמִשָּׁה עָשָׂר
יוֹם לַחֹדֶשׁ הַזֶּה חַג, שְׁבַעַת יָמִים מִצּוֹת יֹאכְלוּ. במדבר כ"ח ט"ז-י"ז

אנחנו רואים ש"פסח" הינו כינוי לליל הסדר בלבד (מבין הערביים של יום הארבעה עשר לניסן), זמן הקרבת קרבן הפסח. שאר ימי המועד, כולל יום הראשון של החג מהבוקר, נקראו "חג המצות" על שם המצווה העיקרית שלהם – לאכול מצות ולא חמץ.

האם ייתכן שישנם שני חגים, אחד בלילה בלבד ואחד מהבוקר למחרת? הלא כל מועדי ישראל תחילתם עם שקיעה וסופם עם צאת הכוכבים!

"חג הפסח" הינו כינוי לזמן אכילת קרבן הפסח, ולגבי קרבן זה יש מצווה מיוחדת המונעת מהכינוי "חג הפסח" להיות מתאים בבוקר ממחרת :
וְלֹא תוֹתִירוּ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר, וְהִנְתֵּר מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר בָּאֵשׁ תִּשְׂרְפוּ.
שמות י"ב ח'

אם כן בוקר החמישה עשר בניסן אינו זמן אכילת קרבן הפסח, ויש צורך בשם אחר למועד המתחיל בבוקר של ט"ו ניסן. ואם כי חייבים לאכול את קרבן הפסח על מצות :

וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בַּלֵּילָה הַזֶּה עִלַּי אֵשׁ וּמִצּוֹת שְׂמוֹת י"ב י'
אכילת מצות מאפיינת את כל השבוע
שִׁבְעַת יָמִים מִצּוֹת תֹּאכְלוּ שְׂמוֹת י"ב ט"ו

ולכן השם "חג המצות" הוא שם מתאים ביותר לשאר במועד.

בכל התורה קיימת הקפדה על ההבחנה הזאת. לדוגמה :

וַיִּסְעוּ מִדְּעַמְסֵס בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן, בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן,
מִמִּחְרַת הַפֶּסַח יֵצְאוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּיַד רָמָה
במדבר ל"ג ג'

כאן מפורש שיום ט"ו בניסן נחשב "ממחרת הפסח"!

וַיַּעֲשׂוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַפֶּסַח בְּמוֹעֲדוֹ. בְּאַרְבַּעָה עָשָׂר יוֹם בַּחֹדֶשׁ הַזֶּה בֵּין
הָעֲרָבִים תַּעֲשׂוּ אֹתוֹ בְּמוֹעֲדוֹ, ... וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַפֶּסַח בְּרִאשׁוֹן בְּאַרְבַּעָה עָשָׂר
יוֹם לַחֹדֶשׁ בֵּין הָעֲרָבִים בְּמִדְבַּר סִינַי
במדבר ט' ב'-ה'

שוב מפורש שהמועד של "פסח" הינו הלילה של הארבעה עשר בניסן ולא השבוע המתחיל בחמישה עשר!

כמו כן בכל זמן בית ראשון קיימת הקפדה על הבחנה זאת:

אֲזַ הָעֵלָה שְׁלֹמֹה עֲלוֹת לֵה' עַל מִזְבֵּחַ ה' אֲשֶׁר בָּנָה לִפְנֵי הָאוֹלָם. וּבְדָבָר
יוֹם בְּיוֹם לְהַעֲלוֹת כְּמִצְוֹת מוֹשֶׁה לְשִׁבְתוֹת וְלַחֲדָשִׁים וְלַמוֹעֲדוֹת שְׁלוֹשׁ
פְּעָמִים בַּשָּׁנָה - בַּחֲג הַמִּצּוֹת וּבַחֲג הַשְּׂבָעוֹת וּבַחֲג הַסֻּכּוֹת.
דברי הימים ב' ח' י"ג

וּתְכַוֵּן כָּל עֲבוֹדַת יְהוָה בְּיוֹם הַהוּא לַעֲשׂוֹת הַפֶּסַח וְהַעֲלוֹת עֲלוֹת עַל מִזְבֵּחַ
ה' כְּמִצְוֹת הַמֶּלֶךְ יֵאֱשָׁרֵהוּ. וַיַּעֲשׂוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַנְּמַצְאִים אֶת הַפֶּסַח בְּעֵת
הַהִיא, וְאֵת חֲג הַמִּצּוֹת שִׁבְעַת יָמִים.
דברי הימים ב' ל"ה ט"ז-י"ז

יש הטוענים שבסוף תקופת הנביאים לא הבחינו בין פסח לבין חג המצות, על סמך הכתוב ביחזקאל:

בְּרֵאשִׁיֹן בְּאַרְבַּעַה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם הַפֶּסַח, חָג שִׁבְעוֹת יָמִים
מִצוֹת יֵאָכֵל.
יחזקאל מ"ה כ"א

(אין הכוונה לחג השבועות, אלא ל"שבעת ימים" או "שבוע ימים"). אבל יש לשים לב לטעמי המקרא המפרידים בין החלק הראשון של הפסוק, המדבר על הפסח, לבין חלקו שני, המדבר על שבעה ימי "חג" בו אוכלים מצות. בעצם הנביא רק מצטט בקיצור מפרשת פנחס:

וּבַחֹדֶשׁ הָרֵאשִׁיֹן בְּאַרְבַּעַה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ – פֶּסַח לֵה'. וּבַחֲמִשָּׁה עָשָׂר
יוֹם לַחֹדֶשׁ הַזֶּה חָג, שִׁבְעַת יָמִים מִצוֹת יֵאָכֵל. במדבר כ"ח ט"ז-י"ז
ואין לראות כאן כינוי שבעת ימי המועד בשם "פסח".

גם בתחילת ימי בית שני הקפידו על השם "חג המצות":

וַיַּעֲשׂוּ חָג מִצוֹת שִׁבְעַת יָמִים בְּשִׁמְחָה, כִּי שִׁמְחָה ה' וְהִסֵּב לֵב מֶלֶךְ
אֲשׁוּר עֲלֵיהֶם
עזרא ו' כ"ב

לסיכום, בכל תקופת התנ"ך שמו של החג שאנו קוראים לו "פסח" היה "חג המצות", ואילו "חג הפסח" הוא כינוי לליל הסדר בלבד.

זבח חג הפסח

וישנה גם אפשרות נוספת להבנת כל הפסוקים האלה. רש"י מפרש את הפסוק מספר ויקרא כך:

פֶּסַח לֵה' – הקרבת קרבן ששמו פסח. רש"י על ויקרא כ"ג ה'

כלומר "פסח" כלל אינו שם של חג, אלא מדובר רק על הקרבת הקרבן. וכך אפשר לקרוא גם את הפסוקים מספר במדבר ומהנביא יחזקאל. ואם כן אין כלל חג בשם "פסח" אלא רק חג בשם "חג המצות"!

גם האמוראים הבינו את הדברים כך!

אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיאמר בשר זה לפסח הוא, מפני שנראה כמקדיש בהמתו ואוכל קדשים בחוץ. פסחים נ"ג.

כלומר, אם מישהו רוצה לייחד בשר מסויים לאכילה בחג המצות, אסור לו לומר שהינו בשביל "פסח", כי "פסח" הוא שם של קרבן ולא כינוי לחג המצות, וחל איסור על אכילת קרבן הפסח לאחר חורבן הבית.

אפשר להקשות שיש פסוק בו כתוב במפורש "חג הפסח":

וְלֹא יִלְיִן לְבַקֵּר זֶבַח חַג הַפֶּסַח שְׁמוֹת ל"ד כ"ה

אבל המילה "חג" כאן פירושו "קרבן" (כמו המילה "חגיגה"), כפי שאפשר לראות באופן ברור גם בפסוקים אחרים:

וְלֹא יִלְיִן חֶלֶב חֲגֵי עֵד בַּקֵּר שְׁמוֹת כ"ג י"ח

וְזָרִיתִי פָּרֵשׁ עַל פְּנֵיכֶם, פָּרֵשׁ חֲגִיכֶם מְלֹאכֵי ב' ג'

אֲסְרוּ חַג בְּעֵבְתֵיכֶם עַד קָרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ תְּהִלִּים קי"ח כ"ז

אם כן יש לפנינו שתי אפשרויות. או שהמילה "פסח" הינה כינוי לקרבן בלבד, או שאפשר לכנות בה גם את זמן הקרבתו של אותו קרבן.

בכל מקרה בכל התנ"ך אין "פסח" כינוי לשבעת ימי המועד.

ולמה נקרא הקרבן "פסח"? כמובן התורה בעצמה דורשת את השם:

וְהָיָה הַדָּם לְכֶם לְאֵת עַל הַפֶּתִים אֲשֶׁר אֲתֶם שָׁם, וְרָאִיתִי אֶת הַדָּם וּפְסַחְתִּי עֲלֵיכֶם שְׁמוֹת י"ב י"ג

וְאֲמַרְתֶּם זֶבַח פֶּסַח הוּא לְה', אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם שְׁמוֹת י"ב כ"ז

הבעיה היא שלא ברור מובן המילה כאן. למרות שהשורש פסח מופיע כשבעים פעם בתנ"ך, בכחמישים מתוכן מדובר בקרבן הפסח.

תרגום אונקלוס מספק פירוש:

ואחזי בדמא ואחוס עליכון אונקלוס שם

כלומר, וראיתי את הדם ואחוס עליכם. וכך מתרגם גם רבינו סעדיה גאון לערבית - "וארחם עליהם".

כלומר, כוונת "לפסוח על בני ישראל" היא לחוס או לרחם עליהם.

גם רש"י מביא אפשרות זאת, אבל מוסיף פירוש נוסף המוכר לנו יותר :
ופסחתי – "וחמלתי" ודומה לו פסוח והמליט (ישעיהו ל"א). ואני אומר
כל "פסיחה" לשון דילוג וקפיצה. ופסחתי – מדלג היה מבתי ישראל
לבתי מצרים שהיו שרויים זה בתוך זה וכן "פוסחים על שתי הסעיפים"
(מלכים א' י"ח) וכן כל הפיסחים הולכים כקופצים, וכן פסוח והמליט
מדלגו וממלטו מבין המומתים. רש"י שם
מהלשון "ואני אומר" אפשר להבין שרש"י מייחס את פירוש זה לעצמו.
בעקבותיו הלכו גם מפרשים אחרים וכן התירגום לאנגלית *passover*.

פסח דורות

אז מתי ולמה התחילו לקרוא לכל חג המצות -"פסח" דווקא ?
תחילה נוכיח שבמשך כל תקופת בית שני עדיין הבחינו בין פסח ולחג המצות.
כבר ראינו לעיל (מהפסוק מספר עזרא) שבתקופת שיבת ציון קראו לשבעה
ימי המועד – חג המצות.

מתקופת החשמונאים יש לנו את מגילת תענית בה מופיע בחודש ניסן :

מן תמניה ביה ועד סוף מועדא איתקין חגא מגילת תענית

כלומר, מח' בניסן ועד סוף חג המצות התקינו חג (לזכר ניצחון פירוש חז"ל של
הביטוי "ממחרת השבת" על פירוש הצדוקים) עד סוף המועד. אם השם
"פסח" היה נפוץ בימי המנסח, בוודאי היה אומר "עד סוף פסחא".

וכך גם בשנת חורבן הבית. יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמות היהודים מתאר
את העליה לרגל לפני כיבוש ירושלים בידי הקיסר טיטוס :

ומספר השבויים אשר נתפשו בכל עת המלחמה היה תשעים ושבעה
אלפים, ומספר המתים בכל עת המצור היה מאה ועשרה רבוא. רובם
יהודים אך לא ילידי ירושלים, כי מכל העברים נאספו אל ירושלים
למועד חג המצות ופתאום סגרה עליהם המלחמה. ... והנה הגיע החג
הנקרא "פסחא" אשר בו מקריבים היהודים זבחים מתשע שעות עד
אחת עשרה שעות ... מלחמות היהודים, ספר ו' פרק ט' סעיף ג'

ושוב רואים אנחנו הבחנה בין הביטויים (שבמקור נכתבו בארמית ושרדו
בתירגום ליוונית וכאן תורגמו לעברית) "חג המצות" ו"פסח".

במשנה לא מופיע הביטוי "חג המצות" כלל, וברוב הופעות המילה "פסח" הכוונה לקרבן. ואולם יש מספר ביטויים כמו "אחר הפסח", ו"חמץ שעבר עליו הפסח" שלגביהם ברור שהכוונה אינה אחרי ליל הסדר אלא אחרי שבעת ימי החג!

חֲמִיץ שֶׁל נֶכְרִי שֶׁעָבַר עָלָיו הַפֶּסַח, מֵתָר בַּהֲנָאָה. וְשֶׁל יִשְׂרָאֵל, אָסוּר בַּהֲנָאָה. שְׁנֵאמַר לֹא יֵרָאֶה לָךְ שְׂאֵר:
נֶכְרִי שֶׁהִלֹּה אֶת יִשְׂרָאֵל עַל חֲמִצּוֹ, אַחַר הַפֶּסַח מֵתָר בַּהֲנָאָה. וְיִשְׂרָאֵל שֶׁהִלֹּה אֶת הַנֶּכְרִי עַל חֲמִצּוֹ, אַחַר הַפֶּסַח אָסוּר בַּהֲנָאָה.
משנה פסחים פרק ב' משניות ב'-ג'

שְׂאֵת עוֹשֶׂה אֵינִי אוֹכֵל עַד הַפֶּסַח, שְׂאֵת עוֹשֶׂה אֵינִי מֵתַכְסֶּה עַד הַפֶּסַח, עֲשֵׂתָה לְפָנַי הַפֶּסַח, מֵתָר לֶאֱכֹל וּלְהַתְכַּסּוֹת אַחַר הַפֶּסַח. ...
שְׂאֵת נִהְיֵית לִי עַד הַפֶּסַח אִם תִּלְכִּי לְבֵית אָבִיךָ עַד הַחֵג, הִלְכָה לְפָנַי הַפֶּסַח, אָסוּרָה בַּהֲנָאָתוֹ עַד הַפֶּסַח. אַחַר הַפֶּסַח, בְּלֹא יַחַל דְּבָרוֹ.
משנה נדרים פרק ז' משניות ח'-ט'

עַד אֵימָתִי שׁוֹאֲלִין אֶת הַגְּשָׁמִים? רַבִּי יְהוּדָה אוֹמֵר, עַד שְׁיַעֲבֹר הַפֶּסַח.
רַבִּי מְאִיר אוֹמֵר, עַד שְׁיֵצֵא נִסָּן
משנה תענית פרק א משנה ב

כמו כן במקום אחד במשנה מופיע הביטוי "יום טוב הראשון של פסח", ואם אומרים "ראשון של פסח" סימן שיש גם חול המועד של פסח ושביעי של פסח. רבי יהודה אומר: העובר לפני התבה ביום טוב האחרון של חג, האחרון מזכיר הראשון אינו מזכיר. ביום טוב הראשון של פסח, הראשון מזכיר האחרון אינו מזכיר.
משנה תענית פרק א משנה ב

וברור שמדובר כאן בתפילת שחרית ולא בליל הסדר!

כל המשניות האלה מיוחסים לתנאים בדור הרביעי, דהיינו שלושה דורות אחרי חורבן הבית.

בגמרא דווקא כן מופיע הביטוי "חג המצות":

דַּתְנִיא אַחַד הַנּוֹדֵד וְאַחַד הַמְקַדֵּשׁ וְאַחַד הַמַּעֲרִיךְ כִּיּוֹן שֶׁעָבְרוּ עָלָיו גִּ' רִגְלִים עוֹבֵר בְּבֵל תְּאַחֵר. רִישׁ אוֹמֵר גִּ' רִגְלִים כְּסֻדְרָן וְחַג הַמִּצּוֹת תַּחִּילָה. ראש השנה ד'.

דַּתְנִיא אֵין מְבִיאִין תּוֹדָה בַּחַג הַמִּצּוֹת מִפְּנֵי חֲמִיץ שְׁבֵה פֶסַחִים י"ג:
אלא למאי הלכתא כתביה רחמנא לחג הסוכות לאקושיה לחג המצות?
מה חג המצות טעון לינה אף חג הסוכות טעון לינה. ראש השנה ד':

אבל גם הביטוי ימי הפסח (יומי דפסחא) מופיע פעם אחת :

רבא כי הוינן בי רב נחמן כי הווי נפקי שבעה יומי דפסחא אמר לן פוקו
וזבינו חמירא דבני חילא
פסחים ל.

והביטוי שביעי של פסח כמה פעמים:

אמרי מדלא אמר זמן מכלל דבשביעי של פסח עסקינן פסחים קב:
אמר ר' יוחנן אומרים זמן בשמיני של חג ואין אומרים זמן בשביעי של
פסח סוכה מז.

אצל הגאונים החג נקרא כמעט תמיד פסח. בסדר ר' עמרם גאון :

ביום שלישי של פסח שהוא חולו של מועד קורין קדש לי כל בכור
... בשביעי של פסח מתפלל כתפילת יום ראשון של פסח

ובספר המצוות לרס"ג (שכולו בחרוזים) :

טובו בפסח מצה ומרור לבער חמץ ולכלות
שבועות וסוכה ולולב תקיעה וענוי ממאכלות ...
ראשון ושביעי בפסח שישה בסיון והכסא חויתך
העשור והחג ועצרת וממלאכת עבודה הזהרתך

אצל הראשונים נעלם הביטוי "חג המצות" כליל, ומשתמשים רק במילה
"פסח" ככינוי לכל החג :

היא שציוה להקריב קרבן מוסף על התמיד כל שבעת ימי הפסח.
משנה תורה ספר המצוות מצות עשה מ"ג

כגון קריאת הלל בראשי חודשים ובחלו של מועד של פסח אין מברכין
עליו. משנה תורה הלכות ברכות פרק י"א

קיימת איפוא תופעה תמוהה. כל עוד הקריבו את קרבן הפסח בפועל קראו
לרוב המועד "חג המצות", ולאחר ביטולו של ה"פסח" קראו לכל החג "פסח".

ברצוני להציע שלושה הסברים אפשריים :

1. כל עוד הוקרב קרבן הפסח בפועל היתה הבחנה ברורה בין ליל הקרבת
הזבח לבין כל שאר הימים שרק נהג בהם אכילת מצות. לאחר חורבן
הבית נשאר ליל הסדר וההגדה רק כזכר הקרבת הקרבן והחג הורגש
כרצף אחד של שבוע. למה הדבר דומה? למרות המנהג בימינו לקיים
תיקון ליל שבועות אין אנו מרגישים בשני חגים מובדלים – ליל התיקון ויום
החג - ובהתאם לכך אין אנו משתמשים בשני שמות שונים.

2. במקור החג נקרא על שם הזבח (ולא הזבח ע"ש החג, כפי שנוטים לחשוב היום), ושם הזבח בא להזכיר לנו את חמלת הקב"ה על בתי בני ישראל במצרים. בימי הבית כאשר אכלו את קרבן הפסח נזכרו בגאולה ממצרים, אבל היום אין לנו זבח לסמל חמלה זאת. לכן כינוי החג בעצמו בשם "פסח" בא במקום הזבח שאבד להזכיר לנו את הגאולה ממצרים.

3. נוח לקרוא לחג בשם קצר כמו "פסח" (או בארמית פסחא) ולא "חג המצות", כפי שאנו אומרים "סוכות" ולא "חג הסוכות" ו"שבועות" ולא "חג השבועות". אין אפשרות לומר "המצות" בצורה חד-משמעית כי אוכלים מצות גם בימינו, אבל בהיעדר קרבן פסח אפשר לכנות את החג "פסח" באופן חד משמעי.

זמן חרותנו

בפתיחת דברינו הזכרנו את נוסח תפילת מוסף של החג "זמן חרותנו" המזכיר את היציאה משעבוד מצרים לחירות. הלשון שלפנינו זהה בכל הנוסחים ומופיע כבר בסדר רב עמרם גאון, בסידור רס"ג, ובסדר התפילה של הרמב"ם כ"י אוקספורד, אבל איננו במסכת סופרים ובקטעי סידור מהגניזה הקהירית.

המילה "חירות" נגזרת מהשורש "חרר" במובן של "לא משועבד", כגון:

גובים מן המחוררים	בבא קמא צ"ה.
היתה שפחה ונשתחררה	בבא קמא ה' ד'
עבדים משוחררים	מעשר שני ה' י"ד

אבל אין המילה "חירות" מופיעה בתנ"ך, אלא אם כן נחשיב את דרשת חז"ל:

וְהִלַּחַת מְעֵשָׂה אֱלֹהִים הַמָּוֶה וְהַמְכַתֵּב מִכְתָּב אֱלֹהִים הוּא חֲרוּת עַל הַלְּחַת. אֵל תִּקְרָא חֲרוּת אֵלָּא חֲרוּת, שְׂאִין לָךְ בֶּן חוֹרִין אֵלָּא מִי שְׁעוּסָק בְּתַלְמוּד תּוֹרָה.

בצורה כללית יותר אפשר לומר שאין בתנ"ך מילים מופשטות המסתיימות בסיומת "ות" (כגון, אחריות, בהירות, גדלות, התלהבות, ידידות, כלליות, מהות, סבלנות, קביעות) שהיא צורה דקדוקית ומחשבתית מאוחרת מהתנ"ך.

היוצא מהכלל היא המילה "קוממות":

וְאֶשְׁבֵּד מִטַּת עַלְכֶּם וְאוֹלֵךְ אֶתְכֶם קוֹמְמִיּוֹת ויקרא כ"ו י"ג

שלמרות הדמיון הצורני אינו רעיון מופשט, אלא תיאור פיזי למדי :

קוממיות - בקומה זקופה רש"י שם

מאותו שורש "חרר" כן נמצאת בתנ"ך המילה "חורים" במובן "חופשיים" או אנשים "מיוחסים":

וַתִּשְׁלַח סָפְרִים אֶל הַזְּקֵנִים וְאֶל הַחֹרִים אֲשֶׁר בְּעִירוֹ מַלְכִים א' כ"א ח'
אֲשֶׁר לֹא לָקָחם נְבוּכַדְנֶאֶצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בְּגִלוֹתוֹ אֶת יְכַנְיָה בֶן יְהוֹיָקִים
מֶלֶךְ יְהוּדָה מִירוּשָׁלַם בְּבִלְהָ וְאֶת כָּל חַרֵי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם ירמיהו כ"ז כ'
אֲשֶׁר־יָדָ אֲרִזְ שְׁמֵלֶכָּה בֶן חוֹרִים
קהלת י' ט"ז

והצורה האחרונה התקבלה בלשון חכמים עם סיומת ארמית - בן חורין :

הַפּוֹתֵב נִכְסָיו לְעִבְדוֹ, יֵצֵא בֶן חוֹרִין.
משנה - פאה-פרק ג - משנה ח
הוא הִיָּה אוֹמֵר: לֹא עָלִידָ הַמְּלֹאכָה לְגִמְרוֹ, וְלֹא אֶתָּה בֶן חוֹרִין לְבָטֵל
מִמְּנָה.
משנה - אבות-פרק ב - משנה טז

ובעניין פסח :

וַיַּחֲנוּ לִפְנֵי פִי הַחִירוֹת הוּא פִיתוּם, וְעַכְשֵׁיו נִקְרָא פִי הַחִירוֹת עַל שֵׁם
שֶׁנַּעֲשׂוּ שֵׁם בְּנֵי חוֹרִין
רש"י על שמות י"ד ב'
הַשֵּׁתָא עֲבָדִי, לְשָׁנָה הַבְּאָה בְּנֵי חוֹרִין.
הגדה של פסח

המילה "חירות" כן מופיעה במשנה :

הַפֶּר לְאִשְׁתּוֹ, הַפֶּר עוֹלָמִית. הַפֶּר לְעִבְדוֹ, יֵצֵא לְחֵירוֹת מִשְׁלִים נְזִירוֹתוֹ.
משנה נזיר פרק ט' משנה א'

ובמיוחד זכור הוא מהנוסח של ההגדה שלקוח ישר מהמשנה :

לְפִיכָּךְ אֲנַחְנוּ חִיבִין לְהוֹדוֹת, לְהַלֵּל, לְשַׁבַּח, לְפָאֵר, לְרוֹמֵם, לְהַדָּר,
לְבָרֵךְ, לְעַלֶּה, וּלְקַלֵּס, לְמִי שֶׁעָשָׂה לְאַבוֹתֵינוּ וְלָנוּ אֶת כָּל הַנְּסִים הָאֵלֹהִים,
הוֹצִיאָנוּ מֵעֲבָדוֹת לְחֵירוֹת, מִיַּגוֹן לְשִׁמְחָה, וּמֵאֲבָל לְיוֹם טוֹב, וּמֵאֲפֵלָה
לְאוֹר גְּדוֹל, וּמִשְׁעֵבֹד לְגֵאֻלָּה.
משנה פסחים פרק י' משנה ה'

הרישא של משנה זאת היא של רבן גמליאל ("כל שלא אומר דברים אלו בפסח...") וגם אם הסיפא אינה שלו היא מבית מדרשו. הביטוי "הוציאנו מעבדות לחירות" הושאל מהציווי בתורה לספר על יציאת מצריים :

וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ ה' מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים שְׁמוֹת י"ג י"ד

מעניין להשוות כאן את לשונות התורה והמשנה. בתורה אין ביטוי מופשט לרעיון העבדות אלא אמירות גשמיות כגון "מבית עבדים" ו"לעבוד את מצריים":

מִה זֹאת עֲשִׂיתָ לָנוּ לְהוֹצִיאָנוּ מִמִּצְרַיִם? הֲלֹא זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר דִּבַּרְנוּ
אֵלֶיךָ בְּמִצְרַיִם לֵאמֹר – חָדַל מִפְּנֵינוּ וְנַעֲבֹדָה אֶת מִצְרַיִם, כִּי טוֹב לָנוּ עֲבֹד
אֶת מִצְרַיִם מִמִּתְּנוּ בַּמִּדְבָּר.
שמות י"ד ו"א-י"ב

ואם בשפה המשנאית עוברים מלדבר על העבד עצמו לדבר על הרעיון המופשט של "עבדות", קצרה הדרך לדבר גם על הרעיון המופשט של "חירות", כלומר המצב לא להיות עבד.

על סמך הביטוי "מעבדות לחירות" במשנה ובהגדה גזרו הגאונים את הנוסח "זמן חירותנו" בתפילה.

יש בידינו עדויות לשימוש במילה המופשטת "חירות" כמה דורות לפני רבן גמליאל. במטבעות שהוטבעו בשנה הראשונה לעצמאות יהודית בימי מרד בר כוכבא מופיע הכיתוב "שנה א לגאולת ישראל", אבל בשנה שלאחר מכן הוחלף הכיתוב ב"שנה ב לחרות ישראל". במטבע של זוז (דינר כסף) שהוטבע אחרי שיחרור ירושלים מידי הרומאים מופיע "לחרות ירושלים", ונמצאו גם מטבעות שעליהן "לחרות ציון".

ארבע שנות החירות בימי מרד בר כוכבא היו הפעם האחרונה בה התקיימה עצמאות יהודית בארץ ישראל עד להקמת מדינת ישראל בעת החדשה. מדינת ישראל הטביע שקל בו מופיע העתק מדוייק של סמל חג הסוכות שהופיע על השקל של בר כוכבא. וכן במדינת ישראל הוטבע מטבע לשון "חג החרות" שאינו מופיע במקורות. השם הומצא בארץ כדי להנגיש את חג המצות לישראלים הגאים בעצמאותם אחרי שנות אלפיים, והאיזכורים המוקדמים ביותר מופיעים בהגדות של פסח שלאחר קום המדינה.

חודש האביב

באיזכורי חג המצות בתורה מודגש זמנו בשנה:

הַיּוֹם אַתֶּם יֹצְאִים בְּחֹדֶשׁ הָאָבִיב. וְהָיָה כִּי יִבְיָאֵךְ ה' אֶל אֶרֶץ הַפְּנִנְנִי
וְהַחֲתִי וְהָאֱמֹרִי וְהַחֲוִי וְהַיְבוּסִי אֲשֶׁר נִשְׁפַּע לְאַבְתִּיךָ לְתֵת לָךְ, אֶרֶץ זִבַת
חֶלֶב וְדָבָשׁ, וְעִבְדָתָ אֶת הָעֵבֶדָה הַזֹּאת בְּחֹדֶשׁ הַזֶּה. שְׁמוֹת י"ג ד'-ו'
אֶת חַג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמֹר, שִׁבְעַת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת פֶּאֶשֶׁר צִוִּיתְךָ לְמוֹעֵד
חֹדֶשׁ הָאָבִיב, כִּי בּוֹ יֹצְאתָ מִמִּצְרַיִם
שמות כ"ג ט"ו

שְׁמוֹר אֶת חֹדֶשׁ הָאָבִיב וְעֵשִׂיתָ פֶּסַח לַה' אֲלֹהֶיךָ כִּי בְּחֹדֶשׁ הָאָבִיב
הוֹצִיאָךְ ה' אֲלֹהֶיךָ מִמִּצְרַיִם לְיָלֵה
דברים ט"ז א'

מלשון הפסוק האחרון "שמור את חודש האביב ועשית פסח" חז"ל למדו על הקשר המהותי בין פסח לבין חודש האביב :

שמור החדש שהוא סמוך לאביב, מפני אביב שיהא בזמנו ספרי קט"ז

אבל מהו בדיוק "זמנו" של אביב? בגמרא מסבירים :

רבי יוסי אומר: מחשבין ששה עשר לפני הפסח - מעברין סנהדרין י"ג.

שלח ליה רב הונא בר אבין לרבא: כד חזית דמשכה תקופת טבת עד שיתסר בניסן - עברה לההוא שתא ולא תחוש לה. דכתיב "שמור את חודש האביב" - שמור אביב של תקופה שיהא בחדש ניסן ראש השנה כ"א.

מדובר בזמן שלפני הלוח העברי הקבוע, כאשר הסנהדרין היה מעבר את השנה (מוסיף חודש אדר שני) על פי שיקולים שונים. ר' הונא מוסר לרבא שסיבה מספקת לעיבור השנה היא שתקופת ניסן תחול יותר מאוחר מט"ו בחודש ניסן. תקופת ניסן היא זמן שוויון שעות יום ולילה, או בלשון ר' הונא - סוף תקופת טבת שהתחילה ביום הקצר ביותר בשנה.

מטרת עיבור זה היא לגרום לחג הפסח לחול בירח המלא שלאחר תקופת ניסן. הצורך בעיבור נובע מכך ששנת חמה (שהיא גם הזמן בין תקופת ניסן בשנה אחת לתקופת ניסן בשנה שאחריה) היא בערך שש שעות יותר מ-365 ימים, בעוד ששנים עשר חודשי ירח מסתכמים רק לכתשע שעות יותר מ-354 ימים. המחסור של בערך 11 יום גורם לפסח לחול כל שנה 11 יום מוקדם יותר ביחס לתקופת ניסן. כדי להימנע מכך שפסח יחול לפני תקופת ניסן מוסיפים חודש לפני ניסן, דהיינו אדר ב'.

רש"י מסביר בצורה ארוכה ולא אופיינית לו :

והזהירך הכתוב לשומרו שיהא בחידוש. ואין לשון חידוש נופל אלא בלבנה, שהיא מתחדשת בתולדותיה ואשמעינן קרא שיהא ניסן של חמה בתוך י"ד למולד הלבנה שהוא עדיין מחידוש הלבנה. ואילו היה תקופת ניסן ביום ט"ו, לא היינו צריכין לעבר את השנה, אלא נעבר אדר ונדחה את ניסן יום אחד, ותיפול התקופה ביום י"ד. אבל כשהיא באה ביום ט"ז בניסן לא די לן בעיבור של אדר וצריכה השנה להתעבר, ותיפול התקופה באדר שני, נמצא ניסן של חמה מושך בתוך חודש ניסן הלבנה. רש"י שם

בניסוח של רש"י "ניסן של לבנה" (כלומר המולד של חודש ניסן) יכול להקדים ביחס ל"ניסן של חמה" (כלומר תקופת ניסן – זמן השוויון). אם דייני הסנהדרין מגיעים למסקנה שתקופת ניסן תחול ביום החמישה עשר בחודש ניסן מספיק להוסיף יום אחד לחודש אדר כדי שהפסח לא יחול לפני תקופת ניסן. אבל אם התקופה חלה בששה עשר בחודש חייבים להוסיף חודש שלם.

ובצורה דומה גם יתר הראשונים :

אי הוה כתב שמור את האביב ועשית פסח לה' הייתי אומר איזהו חודש ימצא בו האביב – נעשה פסח. לפיכך כתיב "שמור את חדש האביב" – אין לך פסח אלא בחודש האביב. מכלל שיש לך רשות לעבר חודש אחד עד שיקבע לך זה חדש האביב. ופירש בו שמירה למאן קא מזהר להו. שמירה זו לבית דין, שיהיו קוראין המועדים בזמנן, כדכתיב "אשר תקראו אותם במועדם" מכלל שצריכין שמירה וקריאה. רבנו חננאל לסנהדרין י"ב, ע"ב.

יש אף פוסקים שמנו מצווה עשה לעבר את השנה כדי שפסח יחול בחודש האביב, מצווה הנובעת מהפסוק "שמור את חדש האביב". וזאת בנוסף למצוות עשה נפרדת לעבר חודשים הנובעת מהפסוק "החדש הזה לכם ראש חדשים". אמנם הרמב"ם בספר המצוות מונה רק מצווה אחת לקדש חודשים ושנים, אבל יש המשיגים עליו על כך.

ויקבע ראש חדש, או יעיין איחור האביב וזולתו ממה שראוי להסתכל בו ויוסיף חדש רמב"ם ספר המצוות מצוות עשה קנ"ג

ומוסיף ספר החינוך :

וכן תכלול מצוה זו מצוות עיבור השנה, לפי שיסוד מצוות קידוש החדש כדי שיעשו ישראל מועדי השם במועדם ספר החינוך מצווה ד'

בין שמדובר במצווה בנפרד או חלק ממצווה כללית יותר אין עוררין על כך שפסח חייב לחול בחודש האביב. אבל מה בעצם משמעות הביטוי "חודש האביב" ?

בתורה אין שמות לחודשים, אלא מספרים סידוריים כגון החודש הראשון והחודש השני. השמות שאנו רגילים אליהם היום לחודשי השנה העברי הינם שמות בבליים שנהגו בארץ רק בזמן בית שני (ומופיעים בתנ"ך רק בספר אסתר, עזרא ונחמיה) :

דאמר ר' חנינה: שמות חדשים עלו בידם מבבל ירושלמי ר"ה פ"א ה"ב

בתקופת בית ראשון כן שימשו שמות עבריים, אבל רק חלקם מופיעים בתנ"ך. בעניין בניית בית המקדש מופיעים שלושה שמות: האיתנים (תשרי), ירח בול (מרחשוון), ירח זיו (אולי אייר)

וַיְהִי בְשָׂמוֹנִים שָׁנָה וָאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, בְּשָׁנָה הָרְבִיעִית בְּחֹדֶשׁ זֶה, הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי לְמֶלֶךְ שְׁלֹמֹה עַל יִשְׂרָאֵל, וַיִּבֶן הַבַּיִת לָהּ.
מלכים א' ו' א'

בְּשָׁנָה הָרְבִיעִית יָסַד בֵּית ה' בְּיָרַח זֶה. וּבְשָׁנָה הָאַחַת עֶשְׂרֵה בְּיָרַח בּוֹל הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי בְּלַה הַבַּיִת
מלכים א' ו' ל"ז-ל"ח
יְקַהְלֹוּ אֶל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה כָּל אִישׁ יִשְׂרָאֵל בְּיָרַח הָאַתָּנִים בְּחֹג, הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי.
מלכים א' ח'

בנוסף לשלושת השמות הללו מופיע שם נוסף בקשר ליציאת מצריים :
הַיּוֹם אַתֶּם יֹצְאִים בְּחֹדֶשׁ הָאַבִּיב.

אין עדויות בתנ"ך לשמות שאר חודשי השנה. הארכיאולוגים חשפו שהשמות "איתנים", "בול", ו"זיו" שימשו גם את הכנעניים. כמו כן מצאו שמות כנעניים נוספים, בין היתר בלוח גזר שנתגלה בתל גזר ב-1908 והמתוארך לתקופת דוד ושלמה, שבמשך זמן רב היתה הכתובת העתיקה ביותר בעברית שנמצאה בחפירות ארכאולוגיות. בלוח מופיעים ירח אסף (חודש האסיף), ירח זרע (חודש הזריעה), ירח קצר שערם (קציר שעורים), ירחו זמר (זמיר, כלומר בציר הענבים), וירח קץ (קץ, כלומר אסיף התאנים). ייתכן ששמות אלה שימשו גם בישראל באותה תקופה.

ומה משמעות המילה "אביב"? רש"י נותן שני פירושים, הראשון נגזר מ"אב" והשני מ"אב" :

חֹדֶשׁ הָאַבִּיב שֶׁהַתְּבוּאָה מֵתְמַלֵּאת בּוֹ בְּאַבִּיבָהּ. לְשׁוֹן אַחֵר: אַבִּיב – לְשׁוֹן אַב, בְּכוֹר וּרְאשׁוֹן לְבִשְׁל פִּירוֹת.

רש"י שמות כ"ג, ט"ו

להסבר השני מסכים הרד"ק :

שְׁבִלַת עֵם הַקְּנֵה תִקְרָא אַבִּיב עַל שֵׁם הַקְּנֵה שֶׁהוּא הַעֵץ, כִּי הַעֵץ כְּמוֹ הָאֵב הַמּוֹלִיד עֲנָפִים.

רד"ק ספר השרשים "אבב"

אבל רוב הפרשנים מעדיפים את ההסבר הראשון, הנתמך בהופעת המילה "אביב" כמה פעמים במקרא לא בהקשר לחדש האביב :

כִּי הִשְׁעֲרָה אַבִּיב וְהִפְשִׁתָּהּ גְּבַעַל שְׁמוֹת ט', ל"א

אַבִּיב קָלוּי בְּאֵשׁ גָּרַשׁ בְּרָמֶל וִיקְרָא ב', י"ד

והשורש "אב" (ברמית "אנבה") עוד כמה פעמים :

אָל גַּנַּת אָגוֹז יִרְדְּתִי לְרֵאוֹת בְּאֲבֵי הַנֶּחַל שִׁיר הַשִּׁירִים ו' י"א
עֲדָנוּ בְּאֲבוֹ לֹא יִקְטֹף וְלִפְנֵי כָּל חֲצִיר יִיבֹשׁ אִיב ח' י"ב
עֲפִיָּה שְׁפִיר וְאַנְבֵּה שְׂגִיָּא וּמְזוֹן לְכֹלֵא בֵּה דְנִיָּאל ד' ט'
וכן אצל חז"ל :

קישות שהתליע באיביה אסורה חולין נ"ח.

תאנים שצמקו באיביהן חולין קכ"ז:

הכוונה בכל אלה לצמח רענן ורך בהתחלת הבשלתו, ובהשאלה - צעירות, רכות בשנים.

מסתבר שחודש האביב הינו חודש בו מתחיל הדגן להבשיל, המסמל את בואו של עונת האביב במשמעות החדשה.

איזה מסוגי הדגן מבשיל בחודש ניסן? החיטה, שהיא מין הדגן החשוב ביותר, מבשילה בסביבות מאי, ומתאים לביטוי קציר חטים הנאמר בקשר לחג שבועות. קציר השעורים חל לפני קציר החטים, כפי שרואים אצל בני שאול ואצל רות :

וְהָמָּה הַמָּתוּ בְּיָמֵי קִצִּיר בְּרֵאשִׁיטִים בְּתַחֲלַת קִצִּיר שְׁעוּרִים שְׂמוֹאל ב' כ"ג ט'
עַד בְּלוֹת קִצִּיר הַשְּׁעוּרִים וּקִצִּיר הַחֲטִיטִים רות ב' כ"ג

אבל האם השעורה מבשילה מוקדם מהחיטה? אכן עזרא אומר שכן:

וְחַג הַקִּצִּיר בְּכוּרֵי קִצִּיר חֲטִיטִים. וְהִנֵּה חַג הַמִּצּוֹת לְעוֹלָם יִהְיֶה בּוֹ "אֲבִיב" שֶׁהוּא בְּכוּרֵי הַשְּׁעוּרִים. וְהַמֵּרַחֵק בֵּין בְּכוּדֵי שְׁעוּרִים לְבְּכוּרֵי חֲטִיטִים כְּמוֹ שִׁבְעָה שְׁבוּעוֹת תִּסְפֹּר לָךְ. ראב"ע לשמות כ"ג ט"ז

וההוכחה המנצחת היא קציר מנחת עומר השעורים למחרת הפסח :

כִּי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן לָכֶם וּקְצַרְתֶּם אֶת קִצִּירָהּ, וְהִבֵּאתֶם אֶת עֹמֶר רֵאשִׁית קִצִּירְכֶם אֶל הַכֹּהֵן. וְהִגִּיד אֶת הָעֹמֶר לִפְנֵי ה' לְרֵצוֹנְכֶם, מִמַּחֲרַת הַשִּׁבֹּת יִגִּיפוּנו הַכֹּהֵן. וַיִּקְרָא כ"ג י"א

אבל איך אנו יודעים שמנחת העומר באה מן השעורים ולא מהחטים? אין אנו הראשונים לשאול את השאלה!

אמר רבה: תא שמע "ואם תקריב מנחת ביכורים" במנחת העומר הכתוב מדבר! מהיכן באה? מן השעורים! אתה אומר מן השעורים, או אינו אלא מן החטים?
מנחות ס"ח:

אבל יש כמה וכמה הוכחות לכך :

רבי אליעזר אומר: נאמר "אביב" במצרים, ונאמר "אביב" לדורות. מה אביב האמור במצרים – שעורין, אף אביב האמור לדורות שעורין. ורבי עקיבא אומר: מצינו יחיד שמביא חובתו מן החיטין וחובתו מן השעורין, וציבור שמביאין חובתן מן החיטין, מביאין חובתן מן השעורין? ואם אתה אומר בא מן החיטין, לא מצינו ציבור שמביא חובתו מן השעורין! דבר אחר: אם אתה אומר עומר בא מן החיטין, אין שתי הלחם – ביכורים. מנחות ס"ח:

רבי אליעזר גוזר גזרה שווה בין "אביב" שנאמר במגפות מצריים (כי השעורה אביב) ואביב שנאמר בקשר לקרבן מנחות (אביב קלוי באש גרש כרמל תקריב את מנחת בכורין) ומסיק כי אם בפסוק הראשון מדובר בשעורים אזי גם בפסוק השני.

רבי עקיבא מביא שתי הוכחות לוגיות. הראשונה מתבססת על כך שמנחות חובה של היחיד עשויות לבוא הן מן החיטים (קרבן עולה ויורד) והן מן השעורים (מנחת סוטה). אבל מנחות חובה של הציבור לעולם באות מן החיטים. השנייה היא המשכנעת ביותר. התורה אומרת ששתי הלחם המובאים בחג השבועות הינם "ביכורי קציר חטים", ואם עומר התנופה שהביאו שבעה שבועות לפני כן גם הוא מן החיטים, איך שתי הלחם יכולים להיחשב "ביכורים"?

מצאנו קשר בין חודש האביב וטכס קציר העומר לבין העובדה החקלאית שהבשלת השעורים היא סמוכה לחודש ניסן. אבל קשר זה אינו מוכיח שהפסח הינו "חג האביב"! התורה מסבירה בצורה ישירה וברורה את מהות כל אחד מהמועדים. שבועות הינו חג ביכור קציר חטים, ומדרישת פסוקים גם זמן מתן תורה. לגבי חג הסוכות נאמר שהוא חג האסיף, ולא נזכר קשר בינו לבין יציאת מצריים. לגבי חג המצות נאמר שהוא זמן יציאת מצריים, ולא נזכר קשר בינו לבין אירוע חקלאי. אין אנו חוגגים מדאורייתא בפסח לא בואו של עונת פריחה ולא תחילת אירוע חקלאי כלשהו. לכן אין משמעות לשם "חג האביב", אלא רק "חג המצות" החל ב"חודש האביב".

הדרן עלך מסכת פסחים

כוונתנו היתה לדון בדעה הרווחת שלחג הפסח יש כמה וכמה שמות. מצאנו שאין הדבר כך.

הוכחנו שבמקרא יש חג בשם "חג המצות", וייתכן שיש גם חג בשם "חג הפסח", אבל ייתכן גם שאין כלל חג כזה והשם "פסח" מיוחד לקרבן בלבד. לאחר חורבן בית ראשון התחילו לקרוא ל"חג המצות" בשם "חג הפסח", וכך שם החג הבלעדי מאז תקופת הראשונים. וכך נהוג ביותר בימינו, וכך ראוי. השמות "חג החרות" וכן "חג האביב" אינם מופיעים במקורות, ואם בכלל קיימים שמות אלה הינם המצאה של התקופה האחרונה. לא דנו כאן בהמצאות נוספות מחוסרות מקורות כגון חג הגאולה (שם מועד בחסידות חב"ד החל בחודש כסלו), חג הסדר והנקיון, והחג שלפני המימונה.